

İNANÇ VE ÜRETİM BAĞLAMINDA HACİBEKTAŞ TAŞ İŞÇİLİĞİ

Dilek AKBULUT*

Özet

Taş kültü, Türk mitolojisinde ağaç ve dağ kültleriyle beraber tabiat kültürünü oluşturmuş ve dağ kültürünün bir parçası kabul edilmiştir. Taş, zaman içinde İslami pratikte de yerini korumuş, kimi zaman derviş giyiminin bir parçası olarak kendini var etmiştir. Bektaşî geleneğinde yer alan teslim taşı, palheng ve kanberriyye de bunun örneklerindedir. Öte yandan Hacıbektaş ilçesi, taş işçiliğinin inanç ekseninde geliştiği bir merkez durumuna gelmiştir. İlk taş loncasının Hacıbektaş Dergâhında kurulduğu söylenegelmektedir. Babadan oğula geçen bu zanaat geleneği, günümüzde hediyelik eşya üretimi ve kaplama -tezgah- mezar üretimi kollarında devam ettirilmektedir. Bölgenin turistik potansiyeliyle desteklenen hediyelik eşya üretimi, yurtdışı kaynaklı malzeme ve ürünlerle yok olmaya yüz tutarken sayıları gittikçe azalan taş ustaları ya kaplama ve mezar üretimine ya da farklı iş kollarına yönelmektedir. Bu çalışmanın amacı, Hacıbektaş taş işçiliğinin inanç ekseninde nasıl şekillendiğini ve güncel pazar ve üretim şartlarındaki durumunu incelemektir. İnceleme kapsamında Hacıbektaş ilçesinde bulunan taş ustaları, hediyelik eşya dükkânı sahipleri ve Hacıbektaş Müzesi yetkilileri ile mülakatlar yürütülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Taş işçiliği, zanaat, taş kültü, hediyelik eşya

HACİBEKTAŞ STONEMWORK WITHIN THE CONTEXT OF FAITH AND PRODUCTION

Abstract

Stone cult forms the nature cult in the Turkish mythology together with tree and mountain cults and is regarded as a part of the mountain cult. During the transition from shamanism to Islam, stone preserved its place in religious practice and became a part of the dervish attire. The stone of surrender, palheng and kanberriyye which take place in the Bektashi tradition are examples of such. Meanwhile, Hacıbektaş province became a center where stonework is developed around faith. The first craft guild for stonework is said to be founded in Hacıbektaş lodge. The craft tradition, which descends from father to son, is carried on either with souvenir production or bench -stall- grave production at present day. While souvenir production, which is supported with the touristic potential of the region, is about to disappear with the imported material and items, the few remaining craft masters tend to shift to either stall-grave production or other branches of business. The aim of the study is to inves-

* Öğr. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Endüstri Ürünleri Tasarımı Bölümü, Ankara/Türkiye, dilekakbulut@gazi.edu.tr

to investigate how the stonework became a faith based craft and to scrutinize the current state of the craft in Hacibektaş in recent market and production conditions. Within the framework of the study, interviews were conducted with the stonework masters, the souvenir shop owners, and the staff of Hacibektaş Museum.

Keywords: Stonework, craft, stone cult, souvenir

1. Giriş

Toplumların ilkel dönemlerinde doğadaki her varlık canlı olarak düşünülmüş, bu varlıklara gizli güçler atfedilmiştir. İslamiyet öncesi dönemde dağ, tepe, ağaç gibi varlıklarla beraber taş ve kaya da Türkler tarafından kutsal kabul edilmiş, inanç sisteminin bir parçası haline gelmiştir. Bu eski inançlarını Müslüman olduktan sonra da tamamen terk etmeyen Türkler, bu inançlarla bağlantılı geleneklerini İslamiyet’le uzlaştırarak sürdürmüşlerdir.

Halk hafızasında izler bırakan velilerin kerametlerini anlatan menkıbeler içeren eserler, zaman içinde menakıpname ve ya velayetnamelerde toplanmıştır. Taş kültüne ait menkıbeleri içeren tek menakıpname de, Menakıb-ı Hacı Bektaş Veli’dir (Ocak, 1983: 78). Taş, Bektaşî kültüründe ayrı bir yer edinmiş, Hacı Bektaş Dergahı’nda taş loncası da kurulmuştur. Yörede çıkan taşın işlenmesiyle başlayan zanaat geleneği, günümüzde eski önemini yitirmiş, yok olmaya yüz tutmuştur.

Bu çalışmanın amacı, Bektaşî kültüründeki taş geleneğinin inanç ekseninde gelişimini ve Hacibektaş taş işçiliğinin günümüz şartlarındaki durumunu incelemektir. Yürütülen alan çalışması dahilinde zanaat ustaları, hediyelik eşya dükkânı sahipleri ve Hacı Bektaş Müzesi personeli ile görüşmeler yapılmış, bölgenin turistik potansiyeli incelenmiştir.

2. Taş Kültü, Teslim Taşı ve Bektaşî Geleneğinde Taş

Türk mitolojisinde dağ kültürünün bir uzantısı olarak taş, kutsal kabul edilmiş, vatan sembolüne dönüştürülmüştür. Eski Türk inanışında koruyuculuk görevini yerine getiren ve vatanın, birliğin, gücün sembolü olarak kutsal kabul edilen yeşim kayanın Çinliler tarafından götürülmesi, büyük göçün başlangıç sebebi olmuştur. Mite göre Türklerin bu güçlü kayasını kızına taş yapmak isteyen Çin hükümdarının taşı parçalamak için üzerine sirke döktürmesi, vatanın ve milletin bütünlüğünü de yok etmiştir (Bayat, 2007: 226-227).

Taş, aynı zamanda dişil bir varlık olarak kabul edilen dağın bir parçası olarak doğurganlığın da sembolü olmuştur. Dünyanın dengesini koruyan eksen ve Tanrıya en yakın mekan olarak kutsal kabul edilen dağ, her akşam güneşi yutar, her sa-

bah da yeniden doğururdu. Benzer bir şekilde gökten geldiğine inanılan taşların da kahramanlar doğurduğuna, beşiğe bırakıldığında bebeğe dönüştüğüne, hatta bacı olup birbirini Cuma günleri ziyaret ettiğine inanılırdı. Bugün bile Anadolu'da çocuk sahibi olmak isteyen kadınların kutsal kabul edilen doğurganlık sembolü taşlara el sürmesi geleneği, bu inanişe dayanmaktadır (Bayat, 2007: 233). Mitolojik bilgilere göre de ilk insanı dağ ve taş doğurmuştur. Bu inanış, kökeninde dağın hayat gücünü kendinde barındırması ve enerji kaynağı olması ile karakterize edilir.

Bütün taşların iyisi kabul edilen Babal adlı yaşı bilinmeyen mitolojik varlık da taş kültürünün ayrı bir parçasıdır. İnanişe göre Babal, doğan her çocuk için ağırlığı olmayan ve görülmeyen bir taş ayırır ve boynuna asardı. Babal el sürdüğü için ağırlıksız ve görünmez olan bu taş, insan ölürken boynundan sıyrılıp düşerdi. Bu taşı her kim bulursa ömrü uzun olur ve her şeyi bilirdi (Bayat, 2007: 233).

Hacıbektaş ilçesinde çıkan balgami renkli taştan yapılan 12 kenarlı teslim taşı, Hz. Ali'nin türbesinin bulunduğu Nefes'te ve Arnavutluk'ta şeffaf ve renksiz olan kuvars kristalden yapılmaktadır (Birge, 1937: 233). Bu da Babal efsanesinde adı geçen görünmez taşı anımsatmaktadır. Dolayısıyla Bektaşî geleneğinde dervişlerin Allah'a teslimiyet simgesi olan teslim taşı da bu geleneğin bir devamı olarak kabul edilebilir.

Esasen Balkanlardan Orta Doğu'ya uzanan bir coğrafyada Bektaşî geleneğinde gerek teslim taşı gerek menkıbeler aracılığıyla kendini var eden taş motifi, Şaman geleneğinin bir uzantısıdır. Kaldı ki 12. yüzyılda başlayıp 13. yüzyılda hızlanan Anadolu'ya akışları sırasında Türkmenlerin davranışları fazla değişmemiş, İslamîliği kabul ettiklerinde de Şamancı ata geleneklerini büsbütün bırakmamışlardır. Örneğin bulunduğu topluluklarda üst ve alt dünyalardaki ruhlarla insanlar arasında iletişime aracılık eden şamanlarla, halk şüfisi abdal ya da kalenderlerin ozanlık, utacılık, bilicilik ve keramet göstericilik gibi ortak özellikleri bulunmaktadır (Melikoff, 2007: 152-153). Menakıbname-i Hacı Bektaş Veli'de sözü geçen taşla ilgili inançlar da İslami unsurlarla uzlaştırılmış, böylece eski kültür, yeni kültür kalıplarına uydurularak muhafaza edilmiştir (Uçkun, 1998: 370). Kendisine saldıran iki aslanı dokunarak taşa çevirmesi, sözü inkâr edildiğinde taşları kendine tanıklık ettirmesi, elindeki bıçakla taşı ikiye bölmesi, ayaklarıyla Hamurkaya'yı hamur gibi yoğurması, Kızıl Kaya'ya binerek yürütmesi, kendinden saklandığı için taşa dönüşen mercimeği yutanların kız, buğdayı yutanların erkek çocuk sahibi olacağını söylemesi, Hacı Bektaş Veli'nin taş motifi menkıbelerinden bazılarıdır.

Teslim taşının kökeni hakkında rivayet olunan iki hikayeden ilki, Musa peygambere atfedilir. Allah, Musa peygamberi sınamak için kendi yarattıklarından en kötü yaratığı getirmesini istemiş, bunun üzerine Musa peygamber de uyuz bir köpeği boynuna ip takıp huzura çıkarmaya koyulmuştur. O sırada dile gelen köpek "ey Musa, benim Allah'ın önünde en alçak olduğumu nerden bildin?" deyince pişman

olan Musa boynuna bir taş asarak aczini anlatmış ve tövbe etmiştir (Atasoy, 2000: 260; Agah, 2002: 175). Öte yandan teslim taşının on iki kenarı, Musa peygamberin sığıdığı kayadan 12 kabile için 12 su kaynağı çıkarması ile de ilişkilendirilir (Birge, 1937: 233).

İkinci hikaye ise rengi “balgami” olarak anılan Hacı Bektaş taşına aittir. Bu taşın, zehirlenmek istenen Hacı Bektaş’ın sancılanıp yemeğine karıştırılan zehri kusmasıyla oluştuğuna inanılır (Atasoy, 2000: 260; Agah, 2002: 176; Birge, 1937: 233 Eyuboğlu, 2010: 149). Zehirlendiği kendine malum olan Hacı Bektaş’ın kusmuşundaki kan da taşın üstündeki damarları oluşturmuştur (Birge, 1937: 233). Bu balgami taştan yapılan teslim taşının büyüğüne palheng denilir. Taşın on iki kenarı, on iki imama işaret eder (Atasoy, 2000: 261). Ayrıca teslim taşı, her zaman üstte ve alta Bektaşî geleneğindeki üçler inancını temsil eden iki küçük taşla takılır (Birge, 1937: 233).

Resim 1, Resim 2: Bektaşî derviş giyimi, Hacı Bektaş Müzesi.

Bektaşî inancına ve on iki imama bağlılığın simgesi olan bu taş, dervişe ve muhibbe baba tarafından tekbirlenerek takılır (Atasoy, 2000: 261). Eyuboğlu, bu törenlerde okunan teslim tercemanını şu şekilde kaydeder:

“Allah, Allah, erenler erkânı oldu imanım. Kalmadı gönlümde şekk-ü gümanım. Takıp teslimi oldum Hakk’a teslim. Erenler hizmetinde tektir canım. Ber

cemal-i Muhammed kemal, Hasan, Hüseyin, Ali bülend ra salavat.” (Eyuboğlu, 2010: 184)

Bektaşî derviş giyiminin bir parçası olmakla birlikte (Resim 1, Resim 2) bugün teslim taşı, Hacı Bektaş Türbesi çevresinde bulunan hediyelik eşya dükkânlarında sıklıkla görülmektedir. Derviş kıyafetinin diğer parçaları, palheng ve kanberiyeye de bu hediyelikler arasında yerini almaktadır (Resim 3, Resim 4). Esasen bağlayanın nefsini yendiğine, dünya şehvetlerinden ayrıldığına alamet olan palheng, kemerin soluna takılan, el büyüklüğünde ve ya boyna asılanın 3 katı büyüklükte teslim taşından ibarettir ve takanın açlık hissini baskulamasına hizmet eder (Atasoy, 2000: 357-358). Kanberiyeye ise Ali'nin seyisi Kanber'in hatırasına kullanılan, ucunda taştan bir habbe bulunan örme kuşaktır. Kanber'in, Ali'nin atı Dülül'ün kösteğini kendi beline bağlamasına atfen kanberiyeye, dervişlerin de bağlılıklarının işareti olmuştur (Atasoy, 2000: 358). Diğer yandan Bektaşî inanışından ziyade Şii inanç pratiğinde yerini alan bir örnek de alın ve ya secde taşıdır. Şii inanışına göre temiz ve kutsal kabul edilen Necef toprağının sıkıştırılmış bir biçimde işlenmesinden elde edilen bu taş, seccadede alın hizasına yerleştirilmektedir (Sözengil, 1991:160). Taşın yapımında kullanılan Kerbela tozunun iyileştirici etkisi olduğuna da inanılmakta ve suyla karıştırılarak Muharrem orucunu açmada da kullanılmaktadır (Birge, 1937: 236).

Resim 3: Hacı Bektaş Müzesi teslim taşı ve palheng örnekleri

Resim 4: Hacı Bektaş Müzesi kanberiyeye örneği

3. Hacıbektaş Taş İşçiliği

1990'lara kadar ilçenin en önemli geçim kaynaklarından biri olarak kabul edilen Hacıbektaş taş işçiliğinin 500 yıllık bir geçmişi olduğu, ilk olarak dergahta başladığı ve oradan yayıldığı söylenegelmektedir. Özellikle Bala mahallesindeki 20-30 hanede aksesuar ve hediyelik ev eşyası üretimiyle kendini gösteren taş işçiliği, bugün büyük oranda önemini yitirmiştir. Bununla birlikte ilçe merkezinde hediyelik eşya dükkanlarında yurtiçi ve yurtdışından gelen taş işçiliği örnekleri görülmektedir.

Taş işçiliği, bölgede babadan oğula geçen bir zanaat olarak devam etmektedir. Ancak pazar ve üretim koşulları, meslek birliğinin olmayışı ve okullaşma eksikliği, bu zanaatın yaşamasını güçleştirmektedir.

Taş

Hacıbektaş, balgami renkli oniks taşı ile anılmakla birlikte büyük oranda bu yeraltı kaynağının çıkarılması ve işlenmesi unutulmuş durumdadır. Günümüzde hediyelik eşya dükkanlarında satılan ürünler, Avanos'tan ve Türkiye'nin Ankara, Kozaklı, Van, Tokat, Afyon, Balıkesir gibi farklı bölgelerinden gelen taşların işlenmesiyle elde edilmektedir. Bunun yanı sıra son yıllarda Pakistan'dan gelen ve "Pakistan yeşili" olarak anılan oniks taşından hediyelikler de rağbet görmektedir.

3.2. Zanaat Geleneği ve Üretim

Günümüzde büyük oranda terkedilmiş olmakla beraber Hacıbektaş'ta taş işçiliği, babadan oğula geçen bir zanaat geleneğidir. Geriye kalan ustalar da bu gelenek dahilinde yetişmişlerdir. Pazar şartları sebebiyle zorlaşan üretim, yetişen ustaların büyük ölçüde farklı mesleklere yönelmesine ya da farklı yan uğraşlarla geçimlerini desteklemelerine sebep olmuştur. Bununla birlikte halihazırda mesleğe devam eden ustaların da zaman zaman zanaat üretimine ara vererek farklı uğraşlarla geçim sağladıkları da olmuştur.

Genel olarak zanaatın hediyelik eşya üretimi ve mezar-tezgah üretimi gibi iki farklı kolda ilerlediği söylenebilir. Kolay tüketilebilir olması sebebiyle yaygın bir biçimde kendini belli etse de hediyelik eşya üretiminin büyük oranda durduğu, zanaatın mezar-tezgah üretimi üzerinden devam ettiği gözlenmektedir.

"Mezar, mutfak, döşeme, kaplama. Bunları yapıyorum. Bu turistik eşyayı benim sülalem icat etti. Dedemin dedesinden kalan bir sanat. ... Rahmetli baba bana dedi ki: "Deniz, oğlum, bu iş ölüyor. Ama mezar işi ölmez. Niye? İnsanlar öldüğü sürece bu iş ölmez" dedi. Hakikaten de her sene artıyor işimiz." (Deniz Ulutaş, 20.10.2012)

Hediyelik eşya üretimi de özellikle Ağustos ayındaki anma törenlerinde hızlanmakta, farklı uğraşlara dağılmış eski ustalar da bu dönemde bir araya gelerek hediyelik eşya üretimi ve satışı için ailelerine destek olmaktadır.

Günümüz tüketim pratiklerine yönelik söz konusu iki üretim kolunun yanı sıra özel sipariş üzerine heykel ve büyük boyutlu dekoratif parçaların da üretimi yapılmaktadır. Üretimi uzun zamana yayılan bu tip büyük ölçekli parçalar, genellikle dini ve tarihi biçimlerin yeniden üretimi şeklinde olmaktadır.

Her ne kadar üretim hızını artırsa da el işçiliğinin yerini alan makineleşme, zanaat değerini düşüren bir unsur olarak görülmektedir.

“1946 senesinde makineleştiren benim. Ankara’da bir demirci dükkânında. O zaman tezgah var. Demirci dükkânında (ustaya) dedim “şundan bir şeyler yapayım”. “Yap” dedi “ne yaparsan yap”. Taş kesip şamdan yapmaya başladım. ... Malzeme de olsa. O da yok. Nalbant törpüsüyle, yuvarlak eğeyle, dört köşe eğeyle, saman eğeleriyle.” (Tahir Ulutaş, 20.10.2012)

“Mesela akşama kadar rahmetli babam bir tane sigara kutusu yapardı, sigara kutuları olurdu böyle dört köşe. Şimdi adam kesiyor, yapıştırıyor, o zaman el işçiliği olmuyor. Daha kolaylaştırdılar. İki tarafı açılıyor, sonradan yapıştırılıyor. Eskiden akşama kadar 1 tane zor yapılırdı. Şimdi 30 tane, 50 tane yaparsın bir günde. ... Maliyet de arttı, işçi de zor bulunmaya başlandı. Mesela şu küllüğe bir kesmecici lazım, bir tane tornacı lazım, bir tane cilacı lazım. Yani bir tabla 3 kişinin elinden geçiyor. Ondan zorlaştı. Sanatkar kalmadı.” (Deniz Ulutaş, 20.10.2012)

Hediyelik eşya üretiminde el işi ve torna işi olarak iki üretim kolundan söz edilebilir. Kolye, hayvan figürü, teslim taşı gibi parçalar el aletleri yardımıyla şekillendirilirken vazo, küllük, tabak gibi parçalar da tornada işlenmektedir. Gerek el işi gerek torna işi, oniks parçaları işlemeye uygun boyutlara getiren kesmeciciye, ve şekillendikten sonra parlatan bir cilacıya da ihtiyaç duymaktadır. Genellikle bu alt uğraşlar uzmanlaşmaya dayanmakla birlikte aynı ustanın hem kesme, hem el işi, hem torna, hem parlatma işi yaptığı da olmaktadır.

İşleyen üretim hatlarında küçük parçaların yapımı, seri bir biçimde olabilmektedir. Günde 500’e kadar parça çıkarabilen atölyelerde taş öncelikle kesilmekte, işlenmekte, sürtme ve parlatma işleminden sonra delik açılmakta ve pazara uygun duruma getirilmektedir. Tüm işlemler atölyelerde ustalar tarafından yapılmakla birlikte hediyelik eşya üretiminin yoğun olduğu ancak üretimde makinanın olmadığı dönemlerde evlerde cila işleminin keçe yardımıyla ev hanımları tarafından yapıldığı da söylenmektedir. Atölyelerden evlere dağıtılan parçalar, cilalandıktan sonra evlerden toplanmakta, ücretlendirilmekte ve satışa uygun hale getirilmekte imiş.

Şekillendirmenin yanı sıra bezeme de ayrı bir işçilik olarak kabul edilebilir. Bezemeler, daha çok hediyelik eşya dükkânlarında dükkân sahipleri tarafından tıraşlama ya da kalemle ürün üstü dekor ve güzel yazı olarak uygulanmakla birlikte (Resim 5) zanaat ustaları tarafından da yapılmaktadır (Resim 6).

Resim 5: Tabak üzeri dekor, Metin Doğan Kaya

Resim 6: Taş üzeri dekor örnekleri, Deniz Ulutaş.

Maliyetlerin yükselmesi, bugün zanaat ustalarının birer birer mesleği bırakmalarına ve farklı işlere yönelmelerine sebep olmaktadır. Bölgeye en yakın taş kaynağı, Avanos'ta bulunmaktadır. Hacibektaş'ta çıkan oniks, büyük ölçüde terkedilmiş durumdadır. Öte yandan Pakistan'da çıkan koyu renkli "Pakistan yeşili" taş da dükkânlarda önemli bir yer tutmaktadır. İşçiliğin ucuz olduğu bu ülkede, bölgeye has biçimlerin numune gönderilerek sipariş yolu ile yaptırıldığı olmaktadır. Ayrıca işlenecek Pakistan taşının bölgeye nakliyesi ve vergileri, yurtdışı kaynaklı üretimi mecbur kılmaktadır.

Pahalanan hammadde ve elektrik gibi kaynakların yanı sıra yapıştırıcı, elmas, zımpara gibi malzemelerdeki maliyet yüksekliği de zanaat ustalarını zorlamaktadır. Özellikle mezar, tezgah ve kaplama üretiminde kullanılan kimi teknikler belli başlı şehirlerde bulunan nadir tezgahlarda taşta uygulanıp işlendikten sonra işlenen taşlar bu merkezlerden Hacibektaş'a getirilmektedir.

Üretimi zorlaştıran başka bir unsur da yetişmiş eleman kıtlığıdır. Önceleri babadan oğula geçen zanaat, üretim maliyetlerinin artması ve ürünlere talebin düşmesi ile ikinci plana itilmiş, farklı işkollarına kayan ustalar geleneğin devamını zora sokmuştur. Yakın zamanda mesleği canlandırmak amacıyla Halk Eğitim Merkezi'nde açılan kurs da yeterli ilgiyi görmeyince kapanmıştır. Meslek birliği oluşturma çabalarının da sonuçsuz kalmasıyla zanaat ehli meslekten uzaklaşmıştır. Zanaatta uzmanlık

alanı olarak kabul edilen kesmecilik, tornacılık, cilacılık gibi alt kollardaki ustaların yokluğu, hediyelik eşya üretimini zora sokmaktadır.

Daha çok geleneksel biçimlerin üretimi ekseninde süregiden hediyelik eşyalarda zaman içinde malzeme ve üretim tekniklerindeki yenilikler küçük çaplı ürün varyasyonlarına olanak tanımıştır. Oniks taşına eklenen metal ve ya plastik parçalar, Hz. Ali ve Hacı Bektaş Veli tasvirleri bunlara örnektir (Resim 7). Ayrıca zaman içinde dekoratif yumurta şeklini alan ancak geleneksel derviş kostümünün bele takılan bir parçası olan kanberriyyenin oniks parçalarının renklendirilmiş tutkalla birleştirilip şekillenmesi ile farklı bir niteliğe büründüğü de olmaktadır (Resim 8).

Resim 7: Hediyelik taş ürünler, aksesuar.

Resim 8: Hediyelik taş ürünler, dekoratif yumurta.

3.3. Pazar

Hediyelik eşya üretimine yönelik taş işçiliği, bugün büyük oranda alıcısını Hacıbektaş'ta bulmaktadır. İlçe merkezinde dergahın etrafında konumlanmış dükkânlarda taşın yanı sıra gümüş, halı, holografik tasvirler gibi ürünler de yer almaktadır (Resim 9, 10, 11).

Resim 9, Resim 10, Resim 11: Hacıbektaş hediyelik eşya dükkânları.

Bundan 35 yıl öncesinde çok daha hareketli ve yaygın olan Hacıbektaş kaynaklı taş işçiliği ve pazarı, bugün ilçe ile sınırlı kalmaktadır. Öncesinde İstanbul Kapalıçarşı'ya kadar uzanan dağıtım ağı, hediyelik eşyada Hacıbektaş dışında Ege sahil kasabalarına ulaşmaktadır. Mezar, tezgah ve kaplama işçiliğinde ise pazar, çevre illerle sınırlı kalmaktadır. Yükselen maliyet, azalan zanaat ustaları ve pazarın daralması, esasen bölgenin artan turistik önemiyle tezat yaratmaktadır.

Hediyelik eşya pazarı, özellikle Avrupa'da çalışan yurттаşların ziyaretlerinin arttığı Haziran-Eylül ayları arasında en yoğun dönemini yaşamaktadır. Özellikle Ağustos ayındaki anma törenlerinde yaşanan yoğun talep, gerek üretim artışı gerek satış için önemli bir fırsat oluşturmaktadır. Yaz dönemi ile sınırlanan satış potansiyeli, pazarda önemli bir sıkıntı yaratmaktadır.

Öte yandan Kapadokya bölgesinin turistik potansiyeli de hediyelik eşya pazarı için önemli bir unsurdur. Hacı Bektaş Müzesi'nin 450.000 civarında olması beklenen 2012 yılı ziyaretçi sayısının 10.000'ini Kapadokya'da konaklayan yabancı turistler oluşturmaktadır. Kapadokya turunun bir gününde kısa bir zamana sığdırılan Hacıbektaş ziyareti sırasında turistlere müze tarafından semah gösterisi de sunulmaktadır.

Hediyelik eşya pazarında yerli ve yabancı turistlerin tercihleri farklılık göstermektedir. Yerli turist daha çok dinî motifli ya da metal parça, saat eklenmiş dekoratif eşya ve meyve tasvirlerini tercih ederken yabancı turistler sadece taştan yapılmış kalemlik, şekerlik gibi işlevsel nesnelere yönelmektedir.

Bununla birlikte taş işçiliğinin yüksek maliyeti, Kapadokya bölgesinde seramikten çok daha ucuza mal edilen benzer hediyelik ürünlere göre bir dezavantaj oluşturmaktadır. Turistlerin küçük ve olabildiğince çok hediyelik alıp çevrelerine dağıtma isteği, taşa nazaran çok daha hafif ve ucuz seramik aksesuar ve dekoratif ürünleri tercih etmelerine sebep olmakta, bu da taş işçiliğinin yeterince anlaşılıp yaygınlaşmasını engellemektedir. Yine de oniks ürünlerin Hacıbektaş dışındaki en önemli pazarlarından birisini, Kapadokya bölgesi oluşturmaktadır (Resim 12, 13).

Resim 12, Resim 13: Uçhisar'da hediyelik ürünler pazarı

Bir başka unsur da yine Kapadokya bölgesinin seramik işçiliğini etkileşimli bir gösteri olarak turistlere sunmasıdır. Bu gösterilerde seramiğin yapımını izleyen, hatta bizzat üretiminde yer alan turistler için bu süreç, çok daha çekici bir hal almaktadır. Yok olmaya yüz tutmuş taş işçiliği için de bu, zanaatı çekici hale getirmenin bir yolu olarak alınabilir.

4. Yerel Hediyelik Taş Ürünler

Hediyelik Hacıbektaş taş ürünleri, aksesuarlar ve dekoratif ev eşyalarından oluşmaktadır. Dekoratif ev eşyaları da kendi içinde doğa tasvirleri ve işlevsel ürünler olarak ayrıştırılabilir. Bu ürünlerde dini tasvirler de kullanılmaktadır.

1. Aksesuarlar: Takı, anahtarlık, tespih

2. Dekoratif ürünler:

i. Doğa tasvirleri: Peri bacaları, hayvan ve meyve tasvirleri (metal parça ekli), yumurta.

ii. İşlevsel ürünler: Şekerlik, kalemlik, isimlik, havan, tabak, küllük, saat, zar, vazo, kutu, şamdan, satranç seti, bardak, kadeh, elektrik bağlantılı nesnelere (abajur, telefon) (Resim 14).

Resim 14: *Hediyelik işlevsel ürünler*

Bu ürünlerde kullanılan dini biçimler, genellikle Zülfıkar, kanberriyye, ve teslim taşıdır. Öte yandan Hz. Ali ve Hacı Bektaş Veli resimleri de bu hediyeliklerde yapıştırma yoluyla eklenmiş plastik desenler şeklinde yer almaktadır. Taş ürünlere makine yardımıyla isim veya dini motif kazıma da dükkânlarda devam etmektedir.

İnanç kökenli biçimlerin zaman içinde dönüşerek hediyelik eşya halini alması da söz konusu olmaktadır. Bugün yumurta biçiminde hediyelik eşyaya dönüşen kanberriyye, esasen derviş kıyafetinin bir parçasıdır. Bununla birlikte inanç kökenli biçimlerin de dekoratif eşya halini aldığı olmaktadır. Oniks meyve tasvirlerinden biri olan üzüm, Bektaşî geleneğindeki demin ve Hacıbektaş bağcılığının simgesi olması sebebiyle hediyelikler arasında yerini almıştır (Resim 15).

Resim 15: Taş meyve (üzüm) tasvirleri

İnanç kökenli biçimler, teslim taşı, palheng, kanberriyye ve Zülfikar'dır. Bunlardan teslim, palheng ve kanberriyye orijinalinde derviş kıyafetinin bir parçası olan taş ürünlerdir. Teslim taşı, biçimsel değişime uğramadan ölçü varyasyonlarıyla hediye eşya olurken kullanım alanı çeşitlenmiş, kolye, aynı zamanda anahtarlık, araba ve ev maskotuna dönüşmüştür. Palheng, hediyelik ürünler arasında büyük boyutlu teslim taşı biçiminde yer almaktadır. Kanberriyye ise kuşak ucuna bağlanan habbe biçiminden çıkarak yumurtaya dönüşmüştür. Malzeme bakımından çeşitlilik gösteren kanberriyyelerde fosil ve ya renklendirilmiş tutkalla birleştirilmiş oniks de kullanılmaktadır (Resim 8). Bir sembol halini almış olan Zülfikar ise minyatürleştirilmiş, malzemesi değiştirilmiş ve taştan maskot haline dönüştürülmüştür (Resim 7).

Söz konusu hediyelik eşyalarda zaman içinde büyük çaplı biçimsel değişimler olmamıştır. Özellikle torna işindeki biçimsel değişimler, malzemenin işlenmesi sırasında anında yapılan varyasyonlarla olmaktadır. Nadir yeni tasarımlardan biri olan üzüm tasviri, yöre halkının isteği üzerine Pakistan'da üretilmeye başlanmıştır. Pakistan'a kaydırılan üretim, dini motifleri de yavaş yavaş içine almaya başlamıştır. Ancak zanaat ustalarının inanç bağları, bu inanç kökenli biçimlerin yurtdışı üretimine tepki oluşturmaktadır.

5. Zanaat, Mekân, Metalaşma, Turizm

Gordon, turistik amaçlı hediyelik eşyaları, resimli tasvirler, doğadan toplanmış parçalar, sembolik kısayollar, işaretleyiciler ve yerel ürünler olarak tasnifler (Swanson, Horridge, 2006: 673). Bir yakına gönderilen ya da turistin kendisi tarafından bir enstantane olarak tutulan posta kartı gibi resimli tasvirler, söz konusu mekânın zamanda fantastik bir hareketi olarak kabul edilebilir. Deniz kabuğu, kaya parçası, kozalak gibi doğadan toplanmış parçalar ise kırsal bir anı nesnesi halini almaktadır. Sembolik kısayollar, mekânın kodu haline gelmiş ikonların genellikle seri üretimle fonksiyonel ürüne dönüştürülmüş şeklidir. İşaretleyiciler ise, baskılı tekstil ürünler gibi, kendilerini üzerlerine yazılı zaman ve mekâna has sözcüklerle var eder. Yerel ürünler, tümüyle yöreye has malzemelerle yapılan hediyeliklerdir.

Teslim taşı, değişmeyen biçimiyle bir yerel kimlik simgesi halini almaktadır. Dergahta kapı alınlarında görülen 12 köşeli motif (Resim 16), ilçenin bilgilendirme elemanlarından (Resim 17) mezar taşlarına (Resim 18) kadar farklı pek çok noktada da kullanılmaktadır. Dolayısıyla teslim taşı, her ne kadar üzerinde sözel bir ifade taşımasa da Hacıbektaş için işaretleyici işlevi görmektedir.

Resim 16: Dergah kapısında teslim taşı motifi

Resim 17: Bilgilendirme elemanında kullanılan teslim taşı motifi

Resim 18: Mezar taşında kullanılan teslim taşı motifi

Öte yandan Hacıbektaş hediyelik taş ürünleri, hem yerel ürün hem de sembolik kısayol kategorilerinde de ele alınabilir. Her ne kadar bugün hammadde yöre dışından gelse de taş işçiliği, mekânın sembollerinden biridir. Ancak taşın yanı sıra zanaat işçiliğinin de yavaş yavaş yurtdışı kaynaklı hale gelmesi, bir yanılısama yaratmaktadır. Bu yanılısama, şu an için yöreye has, sembolik kısayol halini almış biçimlerin üretimi ile hafifletilmektedir. Ancak inanç kökenli biçimlerin dahi üretiminin yurtdışına kaydırılması, bir özgünlük yanılısaması yaratmaktadır.

Bölgenin turistik önemi iki farklı yönden ele alınabilir. Hacıbektaş, yabancı ve yerli turistler için farklı anlamlar içermektedir. Esasında her iki grup da inanç turizmi çerçevesinde bölgeyi ziyaret etmektedir. Ancak Hristiyanlık tarihinde önemli bir yer tutan Kapadokya'da konaklayan yabancı turistler için Hacıbektaş, kısa süreli ziyaret edilen, daha çok ikincil bir mekân halini almaktadır. Yerli turistler içinse inanç için ziyaret edilen birincil bir mekândır.

Ziyaret edilen mekânlar kutsal olduğunda, orada geçirilen zaman da kutsal kabul edilmektedir. Bununla bağlantılı olarak o mekândan alınan hediyelikler de kutsal nitelik kazanabilmektedir (Belk v.d., 1989: 29). Öte yandan turistik hediyelik eşyalar, bir mekânı metalaştırmanın araçlarından biridir. Metalaşma da beraberinde bir özgünlük sorunu yaratmaktadır. Metalaşma, nesnelere ve eylemlerin ticari bağlamda öncelikli olarak değişim değerleri ile ele alınarak birer mal ve ya hizmet halini almasıdır (Cohen, 1988: 380). Metalaşma bağlamında özgünlük kavramı da evrilmektedir. Modernizmle birlikte ortaya çıkan özgünlük kavramı, kaynakların, biçimlerin, stillerin, dillerin ve sembollerin homojen ve kırılmamış bir gelenekten türetilmesini talep eder (Rushdie, 1991: 67). Özgünlük, temel olarak müze-bağlantılı bir kavram olarak kabul edilmekle birlikte kurgulanan ve ya ani beliren bir nitelik de sergileyebilmektedir. Özellikle turistik hediyelik eşyalarda özgün biçimler, müzelerde sergilenen nesnelere tekrarları olmakla birlikte turistik ihtiyaca göre de şekillenebilmektedir.

Kutsal mekânı ziyaret sonrası alınan hediyeleşimin de bu kutsal değeri yansıtmaması beklenir. Hediyeleşimin el işi olması ve kutsal kabul edilen taşın yapılması da bu değere katkı sağlamaktadır. Öte yandan inanç çerçevesinde değer bulan bu hediyeliklere istek üzerine dükkânlarda uygulanan yazılar ve şekiller de kişisel ifade değeri katmaktadır. Bir nesnenin kutsallaşma yollarından biri de sahibinin kendi kimliğini o nesneye bindirmesidir. (Belk v.d., 1989: 14). Bu tür bindirmeler, seri üretilen nesnelere tekilleştirmekte, kişiye özel hale getirmektedir. Dolayısıyla bu hediyelikler, istek üzerine üzerlerine işlenen kişisel emarelerle iki defa kutsallaştırılmış olmaktadır.

Temel olarak yerel ürün kategorisinde anılabilecek taş hediyelikler, aslında yerel bir malzemenin yerel zanaat ustaları tarafından işlenmesi sebebiyle özgün kategorisine girmiştir. Zaman içinde ziyaretçilerin artan ilgisi, bu tür yerel ürünlerde kaçınılmaz olarak artan üretimi veya paylaşmayı da beraberinde getirir. Bu da hediyeleşimin özgünlük seviyesini orta düzeye düşürür (Shen, 2011: 73).

Turistik mekânlar da yapaylaşan özgünlük kavramından nasibini almaktadır. Turizmle birlikte sahne niteliği kazanan kimi mekânlar, sadece ön planlarıyla turistik amaca hizmet ederken kimi zaman da sahne arkası turistik işlev kazanabilmektedir (Hillman, 2012: 3). Kapadokya'da sergilenen etkileşimli seramik yapımı, bu sahne arkası kurgusunu, ziyaretçilere yerel bir üretim deneyimi sunarak yansıtmaktadır.

Özgünlük arayışından feragat edebilen ve post-turist olarak adlandırılan günümüz ziyaretçileri için bu tür deneyimlerin kalitesi, özgünlüğünden önce gelmektedir. Sunulan sahnenin kurgusallığının farkında olan bu turistler, bu kurgusallığı önden kabul ederek deneyimi eğlence haline getirirler (Julier, 2008: 154). Taş işçiliği için de düşünülebilecek benzer bir atölye kurgusu, büyük oranda yabancı turistlere yönelik bir etkinlik olacaktır. Ancak yerli turist için bu tür bir gösteri, mekânın inanç odaklı önemini hafifleten bir unsur haline de gelebilir.

6. Sonuç

Zanaat ustalarının mesleki olarak geleneksel-işlevsel, girişimci-ticari ve sanatçı-yaratıcı yönelimde olduğundan söz edilebilir. Bunlardan herhangi birine yakın durmakla birlikte bir zanaat ustasının koşullara göre bu yönelimler arasında gezindiği ya da farklı yönelimleri birleştirdiği de olmaktadır (Ranson, 1989: 89). Endüstride çalışan zanaat ustalarına nazaran kişisel ifade ve yaratıcılığa zemin bulabilen geleneksel ustalar için yetersiz ekonomik koşullar, en büyük kısıt halini almaktadır. Bu zanaatkarlar, genellikle alışılmış, risksiz, belirli bir kar payının garanti edildiği işler üretmeye ya da düzenli gelir getiren farklı iş kollarına yönelmeye itilmektedir (Akbulut, 2009: 35). Turistik eşya üretimi de kendi üretim ve pazarlama kanallarında sıkışan zanaat işçiliği için dar bir çıkış yolu halini almaktadır (Akbulut, 2009: 40-41).

Köklü bir geçmişe sahip olan ve inanç ekseninde gelişmiş Hacıbektaş taş işçiliği, günümüz pazar ve üretim şartlarında yok olmaya yüz tutmuştur. Babadan oğula geçen bu zanaat geleneği dahilinde yetişen ustalar, zorlaşan maddi şartlar sebebiyle geçimlerini büyük oranda farklı uğraşlarla sürdürmeye başlamıştır. Zanaatı canlandırmak için halk eğitim merkezinde açılan kurs da gerekli ilgiyi görmeyince kapanmış, üretici ve dükkân sahiplerinin kooperatifleşme çabaları da sonuçsuz kalmıştır. Zanaat, temel olarak hediyelik eşya üretimi ve kaplama-tezgah-mezar üretimi kollarında devam ettirilmektedir. Hediyelik eşya üretiminde de el işçiliği ve torna işi olarak iki ayrı alt koldan söz edilebilir. Önceleri yaygın olan hediyelik eşya üretimi durma noktasına gelmiştir. Yöreden çıkan taş, yerini farklı bölgelerden gelen hammaddeye bırakmıştır. Bununla birlikte Pakistan'dan gelen taş ürünler de hediyelik eşya dükkânlarında önemli bir yer tutmaktadır.

Yörenin artan turistik potansiyeli, beklenenin aksine hediyelik taş işçiliğini canlandırmamıştır. Aksesuarlar ve dekoratif ev eşyalarından oluşan hediyelik ürünlerde kullanılan dini motifler, daha çok derviş giyiminin parçalarıdır. Bu parçaların, bağlam değiştirerek dekoratif ürün haline aldığı da olmaktadır. Örneğin kanberriyye, dekoratif yumurta olmakta, teslim taşı da araba maskotu ve ya anahtarlığa dönüşmektedir. Yörede belirli bir anlama sahip olan üzüm de sipariş üzerine üretilmiş yeni bir tasarımdır.

Hacıbektaş taş işçiliği tümüyle dini bir nitelik yansıtmamakla birlikte inanç ekseninde gelişmiş bir zanaattır. Bugün inanç turizmiyle birlikte var olan hediyelik taş eşya üretimi de Hacıbektaş'ı metalaştırma araçlarından biri olarak işlemektedir. Öte yandan dini nesnelere, her zaman dini bir aidiyet ve ya ayrışma anlamı taşımazlar. Nesnenin yarattığı duygular ve ya canlandırdığı hatıralar, nesnenin dini anlamının yerini alabilir ya da dinsel ve din dışı dünya arasındaki sınırları yumuşatabilir. Farklı gruplar arasındaki ayrışmaları güçlendirdiği gibi sınırları bulanıklaştırabilir. Aynı şekilde seri üretilmiş ve belirli bir ticari anlam kazanmış dini nesnelere de dini ve ticari değerleri sorgulanabilir (Mc Dannell, 1995: 65).

İş hayatı, ticari faaliyetler, boş zaman endüstrileri ve turizmle dönüştürülen kent merkezleri, ekonomik anlamda değer ve istihdam yaratan kültür politikalarının gelişmesinde rol alırlar. Bu durumda kentler, doğrudan ve ya dolaylı olarak yeni iş imkânları oluşturmada, iç yatırımı çekmede, var olan iş gücünü yeni istihdam biçimlerine dönüştürmede ve dışardan kalifiye eleman getirmede aracı olurlar (Julier, 2008: 134). Hacıbektaş taş işçiliği her ne kadar hızını yitirmiş olsa da tarih içinde önemli bir iş kolu haline gelerek bölgede ekonomik bir değer yaratmış ve kent kimliğine katkıda bulunmuştur. Bugün duraklayan bu işkolunun kent kimliğinin yeniden güçlü bir parçası haline gelmesi, yeniden istihdam unsuru olması için tasarım odaklı bir yatırım ve tanıtım faaliyeti gerekmektedir.

Kültür endüstrileri bir yanda mekânın kimliğine katkıda bulunup kent nüfusunu dinamik, yaratıcı ve girişimci hale getirirken diğer yanda tasarımcıları da mekânda modernizmin temsili olmaktan öteye götürerek yeni girişimcilik kültürünün dinamik bir parçası haline getirir. Tasarımcıların ticari ağlarda yer alma becerisi ve teknik bilgisi, kentin ulusal ve uluslararası tanıtımına ve değer kazanmasına katkıda bulunur (Julier, 2008: 135). Özellikle hediyelik eşya üretimi çerçevesinde Hacıbektaş taş işçiliği, büyük oranda alışıldık biçimlerin tekrarı ile varlığını sürdürmektedir. Söz konusu işkolunun canlanması için tasarım desteği, önemli bir araç haline gelmektedir.

Yerel kültürün müzelere taşınarak korunmasından öte deneyimlenerek belleklerde yer edinmesinin sağlanması, mekânın kimliğini güçlendirmekte ve bir turistik çekim alanı yaratmaktadır. Özellikle Kapadokya bölgesinde var olan turistik amaçlı seramik atölyeleri, bu tür bir deneyim sunmaktadır. Benzer şekilde Hacıbektaş'ta kurulabilecek turistik amaçlı taş atölyeleri de zanaatın canlanmasına ve yörenin tanıtımını ve kimliğinin güçlendirilmesine hizmet edebilir.

Teşekkür:

20.10.2012'de bölgede gerçekleştirilen alan çalışmasına destek veren, bilgi ve tecrübeleriyle katkı sağlayan Sayın Taylan Sümer, Sayın Hasan Gökçe, Sayın Metin Doğan Kaya, Sayın Deniz Ulutaş ve Sayın Tahir Ulutaş'a sonsuz teşekkürlerimle.

Kaynakça

- AGAH, Y. (2002). *Tarikat Kıyafetlerinde Sembolizm*. İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- AKBULUT, D. (2009). "Geleneksel nesnelerin endüstriyel ürünlere dönüşümünde zanaat ve endüstri ilişkileri" *Tasarım ve ya Kriz 4. Ulusal Tasarım Kongresi Bildiri Kitabı*. 8-9 Ekim 2009. der. Alpay ER, Hümanur BAĞLI, Ece ARIBURUN, Özge MERZALI ÇELİKOĞLU, Koray GELMEZ, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Endüstri Ürünleri Tasarımı Bölümü.
- ATASOY, N. (2000). *Derviş Çeyizi: Türkiye'de Tarikat Giyim-Kuşam Tarihi*. İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı.
- BAYAT, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi 2*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BELK, R. W., WALLENDORF, M., ve SHERRY Jr., J. F. (1989). "The sacred and the profane in consumer behavior: theodicy on the odyssey" *The Journal of Consumer Research*. 16 (1): 1-38.
- BIRGE, J. K. (1937). *The Bektashi Order of Dervishes*. Bristol: Burleigh Press.
- COHEN, E. (1988). "Authenticity and Commoditization in Tourism". *Annals of Tourism Research*. 15: 371-386.
- EYUBOĞLU, İ. Z. (2010). *Bütün Yönleriyle Bektaşilik*. İstanbul: Derin Yayınları.
- HILLMAN, W. (2012). "Revisiting the concept of (objective) authenticity". www.tasa.org.au/conferences/conferencepapers07/papers/26.pdf. Erişim tarihi: 28.10.2012.
- JULIER, G. (2008). *The Culture of Design*. Londra: Sage Publications.
- MCDANNELL, C. (1995). *Material Christinity, Religion and Popular Culture in America*, New Haven & London: Yale University Press.
- MELIKOFF, I. (2007). *Kırklar'ın Cemi'nde*. çev: Turan Alptekin. İstanbul: Demos Yayınları.
- OCAK, A. Y. (1983). *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- RANSON, B. (1989). "Craftwork, ideology and craft life cycle". *Journal of Design History*. 2(2-3): 77-92.
- RUSHDIE, S. (1991). *Imaginary Homelands: Essays and Criticism 1981-1991*. London: Granta.
- SHEN, M. J. (2011). "The effects of globalized authenticity on souvenir". *International Journal of Innovative Management, Information and Production*. 2 (1): 68-76.
- SÖZENGİL, T. M. (1991). *Tarih Boyunca Alevilik*. İstanbul: Çözen Yayıncılık.
- SWANSSON, K. K. ve HORRIDGE, P. E. (2006). "Travel motivations and souvenir purchase indicators". *Tourism Management*. 27 (2006): 671-683.
- UÇKUN, R. K. (1998). "Hacı Bektaş Veli Vilayetnamesinde Taş ve Kaya ile ilgili İnançlar". 1. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri*. 22-24 Ekim 1998. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi.